

УДК 130.2:323.1"15/16" (477)

КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОГЕНЕЗУ

(XVI–ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТ.)

Олег Мальчевський

*Львівський національний університет імені Івана Франка, вул. Університетська, 1,
Львів, 79000, Україна, kafilos @ franko. lviv.ua*

Досліджено вплив культурних факторів на процес українського націогенезу в XVI – першій половині XVII ст. Проаналізовано “східну” модель українського націогенезу. Розкрито роль українських національно-культурних інституцій у формуванні національної ідеології.

Ключові слова: нація, націогенез, національна еліта, козацтво, православ'я.

Питання націогенезу, його хронологічних меж залишається доволі складним. Не дивно, що в науковій літературі існують різні погляди на це питання.

Філософські репрезентанти німецького романтизму, зокрема М. Фіхте, ідеї якого справили помітний вплив на розвиток поглядів “теоретиків нації” у XIX ст., фактично виходили з того, що нації є споконвічними духовними утвореннями і що змінюється лише ступінь їхнього самоусвідомлення [2, с. 149].

Однак більшість сучасних вчених говорить про виникнення націй (йдеться про “модерні” чи “новочасні” нації) у порівняно недавні часи. Націю як явище новітньої історії розглядають такі вчені, як Г. Кон, К. Дойч, Б. Шейфер, Д. Армстронг, Е. Сміт, Е. Гелнер, Л. Грінфельд, М. Грох та інші. Націогенез вони пов’язують із руйнуванням т.зв. “аграрного суспільства”, становленням економіки, зорієнтованої на ринок, та централізованих держав із розвинутими бюрократичними інституціями. В античні часи та епоху середньовіччя, вважає Е. Сміт, не існувало умов, що породжували б нації. Відмінності між доновітніми й новітніми колективними культурними ідентичностями настільки великі, що їх не можна укласти в єдину концепцію нації. Масові “громадянські нації” могли виникнути тільки в добу індустріалізму та формування демократичних суспільств [8, с.51–78].

І. Лисяк-Рудницький, який чимало уваги приділив питанню українського націостановлення, дотримувався думки, що “важливіші європейські нації сформувалися після перелому першого й другого тисячоліття н.е.”, а в часи “хрестових походів ряд національних колективів – французи, німці англійці, кастилійці

(еспанці) – зарисовується вже зовсім виразно”. Стосовно українського націогенезу, то він так малює його картину: “Початків формування української нації треба шукати щойно в Київській Русі (чи, точніше, в період розпаду Київської держави), себто набагато століть після сформування українського народнього (етнічного) колективу. Але нація, що викристалізувалася в Галицько-Волинському королівстві та Великому князівстві Литовському, загибає після Люблінської унії. Вдруге бачимо це явище в нашій історії на переломі XVIII та XIX століть, після ліквідації автономних установ козацької України. Себто українська нація вже двічі вмирала й двічі віднароджувалася наново” [6, с. 16–18].

Дослідники схильні відрізнити “західну” й “східну” моделі націогенезу. Перша була реалізована переважно у західноєвропейському регіоні, а до її компонентів варто віднести історичну територію, політико-юридичну спільноту, політико-юридичну рівність членів, спільну громадянську культуру та ідеологію. Творення націй за такою моделлю відбувалося в результаті адміністративних, економічних та культурних змін (своєрідних “революцій”).

Цей процес значною мірою здійснювався “згори”, при сприянні інститутів державної влади. Е. Сміт так малює “класичний” генезис західноєвропейських націй: “Саме внаслідок... трьох революцій – адміністративної, економічної та культурної – до складу домінуючої латеральної етнічної культури завдяки діяльності бюрократичної держави були інкорпоровані окремі віддалені регіони з їхніми етнічними групами, а також середні і нижчі класи”. Дослідник вважає, що цей процес відбувався шляхом енергійного політичного згуртування, яке переважно здійснювалося через загальнодержавну систему народної освіти. Проте цьому “довгі роки передувало поступове поширення аристократичної етнічної культури та її перетворення на справді національну культуру – таку, що була водночас і громадянська, й етнічна, єдина для всіх суспільних верств [8, с. 69]. Тобто формувалася єдина для нації культура, котру ми, як правило, іменуємо національною культурою.

У “східній” моделі творення нації, батьківщиною якої була Центральна та Східна Європа, визначальною рисою є акцентція на спільності походження та єдності рідної культури. Нації “східної” моделі, як правило, формуються “знизу” шляхом народної, етнічно-культурної мобілізації, часто руху-протесту проти іноземного поневолення.

Можна виділити три основні стадії цього процесу (за концепцією чеського історика і політолога М. Гроха [1, с. 32]).

1. Поява групи культурних діячів, які, апелюючи до традицій, творять національну ідеологію (правда, не стільки в політичному аспекті, скільки в аспекті культурному) (Фаза А).

2. Поширення цими національно орієнтованими культурними діячами своєї ідеології. Для здійснення цього завдання виникають пропагандистські інституції (національні школи, культурні осередки, видавництва тощо). Саме на цій стадії відбувається формування масової національної свідомості (Фаза В).

3. Перехід національного руху на політичний рівень. Сам же він трансформується з руху за політичне самовизначення в рух за самовизначення політичне (Фаза С).

Націогенез українців відбувався (в XVI – першій половині XVII ст.) як реалізація “східної” моделі. Це значною мірою зумовлювалося відсутністю до недавнього часу в них повноцінних державних інституцій, хоча й існували в певні періоди можливості націотворення відповідно до “західної” моделі. Такі можливості були і в XVI – першій половині XVII ст.

Саме в XVI–XVII ст. у Європі спостерігалася тенденція до творення монархами постійних армій, а також сильних державно-бюрократичних структур, що дозволяло їм значно обмежити сфери впливу регіональних аристократичних еліт. Останні, в свою чергу, чинили опір, іноді піднімалися на антироялістські повстання. У XVII ст. хвиля таких повстань прокотилася у багатьох європейських країнах (т. зв. “криза XVII століття”).

У Речі Посполитій антироялістські тенденції серед родової аристократії теж давали про себе знати в той час. Вони, зокрема, знайшли свій вираз у рокоші М. Збжидовського (1607–1608), в якому взяли участь й представники української регіональної еліти. Якби останні спромоглися на самостійний антироялістський виступ, віднайшовши для себе вождя-монарха (такі прецеденти мали місце під час “кризи XVII ст.”), могло б постати питання про незалежність українських земель й утворення суверенної держави. При існуванні такої ситуації формування української нації могло б здійснюватися шляхом реалізації “західної” моделі.

Проте українська регіональна еліта не спромоглася на таку акцію. На це існували серйозні причини.

По-перше, з початку XVII ст. спостерігалась деградація, а то й фізичне вимирання української князівської еліти. Зникають роди Острозьких, остання представниця яких померла в 1654 р., Корецьких (1651), Ружинських (ймовірно, до середини XVII ст.), Заславських (1673), Збараських (1631), Порицьких (1633), Пронських (30-ті рр. XVII ст.) [13, с. 96].

По-друге, і українська князівська чолівка, і родова знать у зазначений період виявилися розколотими за конфесійним принципом (серед них, окрім православних, були й католики, й уніати, й протестанти).

По-третє, значну частину своїх сил українська регіональна еліта змушена була зосереджувати на боротьбі з турками й татарами. І в цьому випадку вона була

зацікавлена в підтримці з боку королів Речі Посполитої, які намагалися в очах європейців створити собі імідж захисників християнства від мусульманської загрози.

По-четверте, серйозним політичним конкурентом для української регіональної еліти у кінці XVI–першій половині XVII ст. стає не стільки королівська влада Речі Посполитої (до речі, сильно ослаблена магнатами й шляхтою), скільки козацтво, яке все рішучіше виходить на військово-політичну арену.

Те, що домінуючим елементом у формуванні “козацької” нації було переважно однорідне в культурно-етнічному плані населення з Правобережної України, забезпечувало відносно єдність “старої” української нації з “новою”.

Важливим чинником цієї єдності виступав також чинник духовно-культурний, коріння якого сягало ще часів Київської Русі. Йдеться про православну “руську” релігію, пов’язані з нею культурні цінності, давньоруські традиції, що знаходили вияв і в побутових, і в правових та політичних відносинах, “історичну пам’ять”, усвідомлення свого давньоруського походження тощо.

В умовах колонізації XVI–XVII ст. старокиївський спадок був далеко не останнім фактором протидії цьому процесові й об’єктивно служив націогенезу українців. “...фатальна політика Польщі, вже по т.зв.Люблінській Унії (1569), - відзначав Є. Маланюк, - при всій завзятості її, при всій блискучості й спокусливості її культури, не була в силі перебороти й згасити старокиївські поклади духа” [7, с.115].

Не дивно, що в часи державницьких змагань “козацької” нації її вожді намагалися поширити свій вплив не лише на Центральну Україну, а й на Західну і навіть на територію сучасної Білорусії. Так, на переговорах з поляками в лютому 1649 р. Б. Хмельницький говорив про Українську державу по Львів, Холм і Галич [4, с. 225–226], а на скликаній Іваном Виговським раді 6 вересня 1658 р. козаки домагалися утворення удільного Руського князівства в складі Белзького, Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського, Руського та Чернігівського воєводств, а також Пінського та Мстиславського повітів [9, с. 98–99].

Незважаючи на певні моменти єдності, було чимало такого, що відрізняло “стару” й “нову” українські нації. Різнилися вони в плані соціальної структуризації. “Стара” нація була чітко структурована: мала родову аристократію (князів), численну шляхту, духовенство, селянство, а також міщанство (правда, досить слабе). “Козацька” нація, виступаючи спочатку як суспільний стан, соціально була менш структурована й, відповідно, більш “демократична”.

Спостерігалися й певні відмінності в психологічному плані. Представники “старої” нації виступали переважно як традиціоналісти, маломобільні люди, що міцно “прив’язані” до своєї території. Їм були ближчі цінності “осілого” Заходу.

Репрезентанти ж “козацької” нації відрізнялися енергійністю, “неспокійністю”, відносно легко міняли територію, що їх зближало в ряді моментів із кочівниками Сходу.

У цих “націй” виробилися далеко неоднакові культурні (й, відповідно, ідеологічні) орієнтації. “Стара” українська нація орієнтувалася на Захід. Її верхівка освоювала набуток західної культури. Представники ж “козацької” нації виступали як “антизахідники”. І справа не лише в тому, що в їхній культурі було чимало орієнтальних, зокрема тюркських, елементів. Козаки рішуче протистояли католицькій церкві, відмовлялися йти з нею на компроміс (унію) й, відповідно, захищали православну церкву, яка була орієнтальною редакцією християнства.

“Нова” українська нація виявилася не просто відірваною від “старої”. Між ними доходило до серйозних конфліктів. Чи випадково, що перше велике козацьке повстання, очолене Криштофом Косинським, було спрямоване не стільки проти польської шляхти, скільки проти “рідного” князя Василя-Костянтина Острозького, який де-факто був у той час найвищим репрезентантом “старої” української нації [12, с. 59–65].

І. Франко не безпідставно вважав, що повстання під проводом К. Косинського, а пізніше й С. Наливайка, як і Берестейська церковна унія, внесли розкол в українську націю, привівши до полонізації її соціальної верхівки. “Бунти Косинського і Наливайка, - писав він, - котрі були немовби провіщенням пізнішої Хмельниччини, звернені майже винятково проти південноруських панів, навіть руських за національністю, дали крім інших стимуляв гасло руській шляхті до масового переходу в католицизм” [11, с. 348].

З тих часів українська “стара” й “нова” нації неодноразово опинилися на різних сторонах барикад. Якщо “стара” українська нація, точніше її формотворча еліта, протягом другої половини XVI – першої половини XVII ст. поступово руйнується, то “нова” нація якраз набирає сили. Показовим у цьому плані виявилось зміщення центру культурного життя із західноукраїнських на центральноукраїнські землі, зокрема в Київ, де в 20–30-х рр. XVII ст. сформувався потужний культурний центр.

Біда “старої” української нації полягагла в тому, що у відповідний момент націогенезу вона опинилась без потужної еліти, яка взяла б на себе завдання національного державотворення. Вище зазначалося, що репрезентанти цієї еліти, представники князівських родів, почали вигасати й денаціоналізуватися, а українська шляхта, яка не звикла діяти самостійно, після руйнування князівської верхівки так і не змогла стати соціальним лідером нації.

Місце, звільнене верхівкою “старої” української нації, намагалася зайняти “нова” козацька еліта, тим самим руйнуючи (до того ж не безконфліктно) стару українську націю.

У XVII–XVIII ст. формування української нації вже визначалося козацьким середовищем. Не випадково козак стає символом українця, а українців тоді часто іменували козацьким народом. Сформовані в козацькому середовищі національні стереотипи сприяли відмежуванню українців від таких сусідів, як поляки, росіяни і навіть білоруси. Більше того, козацтво навіть вело до розмежування серед самих українців. Тому нинішній (хай навіть доволі умовний) поділ України на Схід і Захід, поділ, власне, не стільки географічний, скільки культурний, політичний, врешті-решт ментальний, має своє коріння в козацькому періоді.

Оскільки діяльність української родової аристократії не призвела до виникнення держави, яка б трансформувалася в національну і, в свою чергу, сприяла націогенезу, а також не створилися умови, які б робили реальним націостановлення “згори”, в Україні націогенез в цілому відбувався шляхом реалізації “східної” моделі (з відповідними фазами А, В, С).

Фаза А. у XVI – першій половині XVII ст. в Україні спостерігалась поява когорти інтелектуалів, що творили українську національну ідеологію, а разом з тим виступали й її носіями. Правда, серед них можна виділити кілька категорій – це ренесансно орієнтовані латиномовні й польськомовні автори (як правило, католики), що виявляли ознаки специфічного для них українського патріотизму (С.Оріховський, Й. Верещинський, Я. Щ. Гербут, С. Пекалід, І. Домбровський та інші); протестантські діячі, які стали на захист української справи (Мотовило, Христофор Філалет, Геласій Діпліц та інші); представники уніатського духовенства, що мали своє бачення національного порятунку України-Русі (І. Потій, М.Смотрицький пізнього періоду та інші); нарешті ціла плеяда православних діячів української культури (Г. Смотрицький, брати Зизанії, І. Вишенський, В.Суразький, Д. Наливайко, І. Борецький, З. Копистенський, І. Копинський, П.Могила та інтелектуали з його оточення, а також М. Смотрицький, К. Сакович, К. Транквіліон-Ставровецький у православний період їхньої творчості та інші). Передусім саме для православних діячів була притаманна орієнтація на місцеві традиції (звідси характерний для них консерватизм, звернення до історичної пам’яті, творення національної міфології тощо).

Фаза В. Поява вищезгаданої когорти інтелектуалів була одним із важливих факторів становлення українських національно-культурних інституцій. Правда, багато з них фундувалося на кошти землевласників-магнатів. Це накладало відбиток на їхню діяльність, вносило аристократичні стереотипи в національну ідеологію й, відповідно, національну свідомість, що в контексті української ситуації,

де соціальне лідерство переходило від родової аристократії до козацтва, далеко не завжди мало конструктивний для націогенезу характер.

Важливими українськими національними інституціями в той час стали братства. Братський рух зародився й розвинувся в міщанському середовищі галицького регіону. З особливою силою він виявив себе у Львові. За прикладом Львівського Успенського братства утворилися православні братства у містах та містечках Галичини, Побужжя, Поділля і Білорусії. Братства існували навіть у селах.

Після Берестейської унії, коли виникла необхідність консолідації всіх православних сил, використовуючи досвід міщанських братств, формуються братства на широкій соціальній базі. Це – Київське братство (засноване в 1615 р.), яке об'єднало козаків, шляхтичів, міщан і духовних осіб, а також – Луцьке (засноване 1617 р.), у якому були представлені переважно шляхтичі, міщани й священнослужителі.

Найважливішою українською національною інституцією кінця XVI–початку XVII ст. був Острозький культурний центр. Виник він при значній матеріальній допомозі князя В.-К. Острозького. До складу цього центру належали одна із найбільших і найпродуктивніших друкарень України, школа (академія). Тут склався літературно-науковий гурток, представники якого писали, редагували, видавали твори, які в більшій чи меншій мірі сприяли формуванню в українців національної свідомості. Особливістю вказаного культурного центру був його поліконфесійний характер. В Острозі співпрацювали православні, протестанти і навіть католики.

Діяльність Острозького культурного центру багато в чому залежала від його покровителя. Після смерті останнього він почав занепадати. У певному сенсі естафету Острога підхопив Київ, частково Луцьк зі своїм братством. У Києві в 1020-х рр. XVII ст. витворився свій центр. Важливим його складником була Києво-Печерська лавра. Тут з 1616 р. почала функціонувати друкарня. У той час при підтримці козацтва й шляхти засновується братство, при ньому – школа. За митрополита П. Могили формується колегія, що з часом отримала статус вищого навчального закладу – академії.

Фаза С. У середині XVII ст. можемо говорити про виникнення масового національного руху. Його основною соціальною базою й провідником стає козацтво. Виникнувши спочатку на тодішньому українсько-татарському пограниччі як особливе національне формування, воно стає соціальною базою для українського національного руху першої половини XVII ст., який все більше й більше набирає військово-політичного характеру.

У той час українські інтелектуали, пов'язані з Київським культурним центром, відроджуючи давньоруські традиції, витворили міф про козаків як нащадків старої Русі.

Результатом козацького руху стало створення Української держави Богдана Хмельницького, яка, правда, після його смерті виступала в формі трьох державних утворень – Гетьманщини, Запорізької Січі та Слобідської України. На жаль, всі ці державні утворення не були повноцінними. Можна погодитися з думкою, що козацтво “не змогло (за винятком окремих осіб із його середовища) усвідомити себе повноцінним суб'єктом суспільно-політичних відносин, господарем власної землі, відповідальною за свій народ елітою. Очевидно, що саме це було однією з головних причин трагедії козацької України [5, с. 239].

Говорячи про реалізацію в Україні XVI–XVII ст. “східної” моделі націогенезу, необхідно враховувати релігійні, зокрема конфесійні, фактори. Ця модель передбачала шлях етнічно-культурної мобілізації, в якій релігійний фактор відіграв домінуючу роль, а національна свідомість мала сильний конфесійний аспект [13, с. 17–18].

Домінування релігійного фактора в тогочасному українському націогенезі обумовлювалося також тим, що він не мав сталого суспільного провідника. На цю роль претендували різні соціальні групи – родова знать (переважно представники князівських родів), православна церковна верхівка (митрополити, єпископи, настоятелі великих монастирів) і врешті-решт козацька старшина.

У таких умовах православна церква, що мала кількавікову традицію, виступала для місцевого населення як найвищий авторитет і мала на українських землях найвищу моральну владу. В окремих моментах православна церква перебирала на себе деякі державні функції. Вона й у XVI – першій половині XVII ст. продовжувала користуватися великим впливом, хоча її позиції були значно підірвані наступом католиків, протестантів, Берестейською унією.

Православ'я загалом українці трактували як рідну віру, що відрізняла їх від представників інших етносів (передусім мусульман-татар і поляків-католиків). А після Берестейської унії православний традиціоналізм певним чином сприяв розмежуванню між українцями та білорусами.

Відбулася трансформація православ'я в українську національну релігію – релігію, що сприяла національній консолідації. Цій трансформації значною мірою сприяв союз православного традиціоналістського духовенства з козацтвом, що склався в 10–20-х рр. XVII ст. Козацтво в той час фактично стало провідною соціальною силою українського націогенезу, а православне духовенство надавало цьому процесові релігійно-ідеологічне забезпечення.

Пройшовши надзвичайно складний і важкий шлях формування та становлення протягом понад чотирьох століть, українська нація збереглася як етносоціальна спільність зі сформованою усталеною самосвідомістю своєї ідентичності (спільність історичної долі, психології й характеру, прихильність національним матеріальним та духовним цінностям, національній символіці, національно-екологічні почуття тощо). Всебічний розвиток української нації є головною умовою забезпечення інтеграції всіх структурних етносоціальних компонентів українського суспільства в український народ (українську політичну націю) [10, с. 381]. Тому після здобуття Україною незалежності одним з головних пріоритетів її державної етнополітики стало забезпечення умов для вільного розвитку творчих сил української нації.

1. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст. – К.: Основи, 1993. – 126 с.
2. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.
3. Кралюк П. М. Особливості вияву національної свідомості в українській суспільній думці XVI - першої половини XVII ст. – Луцьк: Надстир'я, 1996. – 132 с.
4. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – Львів: Світ, 1990. – 408 с.
5. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів: Товариство “Сіверянська думка”, 1996. – 286 с.
6. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. – К.: Основи, 1994. – Т.1. – 554 с.
7. Маланюк Є. Книга спостережень. – К.: Атіка, 1995. – 236 с.
8. Сміт Е. Д. Національна ідентичність. – К.: Основи, 1994. – 224 с.
9. Степанков В. С. Гетьманство Івана Виговського: соціально-політична боротьба і проблеми державного будівництва (серпень 1657 - вересень 1659 рр.) // Середньовічна Україна. Зб.наук.праць. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 82–104.
10. Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001) / Під ред. В. М. Литвина. – К.: Видавничий дім “Альтернатива”, 2001. – 704 с.
11. Франко І. Характеристика руської літератури XVI–XVIII ст. // Європейське Відродження та українська література XIV–XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 334–352.
12. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: У 3-х т. – Львів: Світ, 1991. – Т.2. – 392 с.
13. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV ст. до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. – К.: Наук. думка, 1993. – 416 с.

**CULTUROLOGICAL ASPECTS OF THE UKRAINIAN
NATIOGENESIS
(the XVI-th – FIRST HALF of the XVII-th CEN.)**

Oleh Mal'chevs'kyi

Ivan Franko National University of L'viv, Universytets'ka Str., 1, L'viv, 79000, Ukraine, kafilos@franko.lviv.ua

The article investigates the influence of cultural factors on the process of the Ukrainian natiogenesis in the XVI-th-first half of the XVII-th centuries. The "Eastern" model of the Ukrainian natiogenesis is analysed; besides, special attention is paid to the role of the Ukrainian national-cultural Institutions in the form of national ideology.

Key words: nation, natiogenesis, national elite, the cossacks, Orthodoxy.

Стаття надійшла до редколегії: 27.10.2005

Прийнята до друку 26.12.2005